

Abaltzisketa'ko artzantza

MUJKA'TAR VICTOR'EK

eta

JON BALERDI'TARRAK egiña

Abaltzisketa da toki ikertua. Abaltzisketa, Gipuzko'ko erri txiki, apain, txit polit bat degu. Mendi batean gallur-gallurrean, edo obeto adieraztera emateko mendi gaiñ batean dagola esan genezake: Aralar mendiko beso batean datza, Txindoki bere lur barruan duelarik. Iparraldean Orendaiñ du, eta ego-alderuntz Aralar-mendi; eguzki-aldera Amezketeta eta sartaldera Gaintza eta Zaldibi'ko erriak.

Toki otza neguan, batez ere inguruko Txindoki eta Aralar'ko beste mendi arroak elurrez estaliak dagozenez. Ez da giro an neguan, ez ipar ez ego-aizeak baztarrak astintzen dituanen. Udarako berriz toki bikaiñ, atsegingarri; ez otz ezta ere bero aundirik, gai-gaiñean baitago; epel-pel, oso toki egokia. Erritik urbil eta Txindoki azpi-azpian Larraitz'ko Ama Neskutsaren eleizatxo ain aipagarria arkitzen da, aritz urtetsu batzuaz inguratua dagoelarik.

Lurra

Aralar'en ondoan arkitzen baita, ez da arritzeko ezberdin aundiak bere lurretan ikustea. Itz batzuetan esateko, Txindoki'tik zenbat eta gertuago, orduan eta lurra zakarrago; Txindoki'tik urrutiratzen geran era berean, ordea lurra ere gozatzen dijoakigu. Eta jakiña, lurraren egokitasunari begiratuaz —lurra ez baita egoki edozertarako; zerbañterako, ots, artzantzarako egoki dan lurra, baliteke ba nekazaritzako ain egoki ez izatea— gizonak alderdi batzuetan soroak egin ditu; besteetan, belardiak utzi ditu; toki batzuek, zugaitzez beteak; azkenik, artzantzarako ere toki berexiak autu ditu. Soroak, baten atzetik beste, maldaren ezker-eskubian, txadon nagusitik bidean aurrera Orendaiñ aldera goazelarik, batez ere, dakuskigu. Lur gizen eta beltza osotoro; nekazaritzako aukeragarriena beraz. Alderdi ontan dande Abaltzisketa'ko baserri geyen-geyenak. Gogoan izan beardegu erri ontako etxe guztiak baserri direla, edo beste itz batzuetan esanik, biztanleak oro nekazariak dirala, ots, lur-lanetik bizi diranak, host edo sei kenduta; auen artean bi apaiz jaunak, "sekretarioa", irakaslea eta Larraitz'ko bi "tabernerroak". Soro auetan baserritar batek bear duen oro izaten du: arto, gari... beretzat; belar, arbi, eta abar, abereentzat.

Txadonetik Larraitz aldera gertuagotzen asten geran bezin laster lurra ere aldatzen dijoakigu; lur beltza gorritzen asten zaigu, lur au bestea baño gutxiago zaindua baita; soroak ere gutxitzen: bat edo besterik ez da ikusten tarte ontan, nekazaritzako ez baita izan ere ain egokia. Zuaitz banaka batzuek agertzen dira oraindik, an-emenka, geyenean aritz, gaztain urtetsuak. Ederki nabarmen da, orain urte batzuek, zuatz askoz ere geyago zirala alderdi auetan. Gaur, garo toki bikaiñak dira.

Larraitz'tik Txindoki bitartean, berriz, belardiak dira ugarietak, malloa asi baño len batez ere; bi piñudi eder ere badira belardi tartean. Belardi auek ez dira erriarenak. Auek baño goraxogo dauden belartokiak, ordea, erriarenak dituzte; eta belar mozketa garaiean, Garagarillaren erditik uztaren azkenerarte gutxi gorabera, baserritar bakoitzari zirindara bat banatzen die, txanpenez edo ordantzekotan noski. San Migel'etik urteberri egun bitartean, berriz, artzaiari saltzen die zazpi milla pesetan edo. Txindoki azpian esi bat ageri da; au, belarra nondik noraño moztu bear dan jakiteko neurria da: esitik gora ezditeke moztu; beera, bai.

Txindoki eta Gaztelu-mendien artean dagoen sakonaudia —oraindik Abaltzisketako erri-mugetan gabiltz— nekazaritzako on ez izan arren, artzantzarako berdiñik gabea degu. Emen dituzte izan ere artzaiak beren txabolak, zokoren batean jarriak. Mallokoa baño belar gozoagoa bai, bañan belardietakoa baño ñañarragoa. Zuaitzak ere, pago, aritz, zepa eta abar ikusten dira noiz beinka, txabalinguruetan batez ere. Alderdi au besteak baño otzagoa degu, neguan beintzat; udan berriz, preskoagoa, sakonean baidago.

Ibairik ez du; bañan bai errekatxo bat Zaldibi'ko Amundarain ibairra dijoana: bere izena "Ibiugarrotza".

Biztanle, etxeak...

Seireun eta amaika biztanle ditu Abaltzisketa'k; denak euskaldun, baita ere irakasle bera orain; eta euskera besterik ez da entzuten. Erria aunditzen dioa poliki-poliki, arrotzik bertara etorri ez arren, jaiotzak eriotzak baño geyago ikusten baitira. Urtean iru edo lau iltzen badira, geyenak zartzaro betean, zazpi edo geyago aur jaiotzen dira.

Biztanle geyenak nekazariak dirala esan degu len, bat edo beste kenduta, badira ordea artzantzan dabiltzenak ere, bañan auen artean batzuek, artzantzaz bakarrik bizi diranak eta besteak artzantzari utzi gabe nekazaritzan ere lan dagitenak dira.

Abaltzisketan etxeak ez dituzu bilduak igoroko, txadon eta Erriko-etxe inguruan dauden amar etxeak bere eun biztanleekin, kenduta; beste etxe guziak an-emenka, binaka edo irunaka sakabanatuak, iñoiz gutxitan bat bakarrik, arkitzen dira. Irurogei ta amar baserri dira gu-

zian Larraitz'ko bi sal-etxeak zenbatuaz. Etxe bakoitzak sendi bat ar-
tzen du; amabi bakarrik daude birekin eta iru besterik ez irurekin.

Abereak

Aberetan ere, baserritarrak bai dira geyenak, oso aberatsa da Abal-
tisketa. Ugariena ikusten diranak bei, idi, zaldi, beor, asto eta ar-
diak dira. Idiak lur-lanetan ibiltzen dituzte batez ere, beiak esne
emanleak dira, baserriko lanetan idiei laguntzen ere die; zaldiak erri-
tik esnea eta abar eraman edo ekartzeko; ortarako astoak eta beorak
ere erabili oi dituzte.

Ardiak, mendietar larratzen dituzte gizonari aberastasun ugariak
sortuaraziz. Ziatztasun osoarekin ez dago jakiterik zenbat abere dau-
den erri ontan, baserritarrak eta artzaiak dituztenak baño gutxiago
azaltzen baituzte Erri-etxean; izan ere, buruko ainbeste ordaindu bear
baidute eta jakiña... Bañan gutxi gorabera berrogei ta amabi idi izan-
go dituzu; beiak, irureun ta amalau; zaldiak, irurogei ta amasei; as-
toak, amaika; eta milla ta bosteunen bat ardi. Idietan batzuek Pirineo-
koak dituzu; gorri-illunak batzuek eta beltz-beltzak besteak; ba-dira
ere Santanderinok deitzen diegunak, urdin-argiak; eta Naparrak, gari-
elduen margokoak. Beitan berriz, geienak Holandesak eta Suizoak di-
ra; aiek pintoak eta auek urdin-beltzaranak; biak oso esne emaille bi-
kaiñak. Ba-dira ere, Pirineokoak; gorrixkak, idien antz asko dutenak
eta guttiz indartsuak diranak, baño esne gutxi, txala edo txekorra izat-
en dutenean bakarrik ematen dutenak. Auek mendi basoetan ibilli oi
dira. Zaldi, asto, beor, ardiak ze azkazitakoak diran jakitea ez da ain
errexka; beren jabeak ere ez bai dakite. Ardiak oro azkazi batekoak di-
rala ageri da: guziak berdiñak bai dira. Bañan ze azkazitakoak? Ez ote
dira Manex edo Latxa? Merinorik ez da ikusten beintzat. Azken urte
auetan ordea, beste ardi mota bat, banaka batzuek bakarrik, azaldu da-
la diote: ardi onek mutur beltza du. Eta auekin goazen Abaltzisketa'ko
artzantzaz zertxo bat azaltzea, agin detan ikerketari jarraituaz:

ARTZANTZA

Abaltzisketan amabi artzai besterik ez dituzu; oso gutxi orain be-
rrogei urte zenbat ziran gogoan ba-daukagu. Artzai izanak diotenez,
len Aralar mendia artzaiez josita omen zego; Txabolak nun-nai ikus-
ten omen ziran eta ardiak larratzen asten ziranean, len musker ziran
belardiak, txuriz jantziak ziruditelarik. Bañan dana-dala, gaur artzai
gutxi izan arren, ba-dira oraindik batzuek; ez da oraindik izkutatu
artzantza erabat gure errietatik. Erri txiki eta goi xamarrekoetan ko-
katu da.

Amabi artzai auetatik sei dira artzantzatik bakarrik bizi diranak;
besteak, artzai izateari utzi gabe, nekazariak dira berebat, baserrian

lan dagite. Abaltzisketa'ko artzaiek beren ardiak, erri larretan dabilzkie: erri-larre auek Txindoki eta Gaztelu mendi tartean dagoen zokoan dira. Emen sei edo zazpiren bat artzai izaten dira; besteak "Unio"ko larretan ardiak ibilli oi dituzte. On da jakitea Gipuzko aldeko Aralar-en amabost erriak dituztela bakoitzak beren eskubideak, edo amabost erri auetako artzaiek, ardiak Aralar'en larratzeko eskubidea dutela. Erri auen eskubideak zuzentzen duen bilduerari "Aralar'en Enirio'ko Unioa" deitzen zaio. Erri bakoitzak ba-du bada, erriko landetatik kanpo, beste larre-toki bat Aralar'en Unio'k agindutako alderdian. Alde geiena duena Amezketa da noski; gero, Zaldibi; Abaltzisketak ere zerbait ba-du; Orditziak txirrindara bat besterik ez du. Ataun'ek ere gauz aundirik ez, arri mugetan larre toki ugari bai-du. Eta orrela erri bakoitzak bere zatia du. Ara emen Unio'ko errien izenak: Abaltzisketa, Altzaga, Amezketa, Arama, Ataun, Baliarrain, Beasain, Gaintza, Ikaztegieta, Itxasondo, Lazkau, Legorreta, Orditzia, Orendain eta Zaldibi.

Aralar'ko artzantzari buruz lantxo bete-beteko bat egin naiko lukeanak, erri bakoitzak zein tokitan larratzen, toki auek ze izen duten, zenbat artzai dauden eta beste zenbait gauz gogoratu bearko lituzke. Bañan ez naiz ni ortaraño iritxi.

Ez da arritzeko Aralar'en ainbeste eta ain toki askoetakoak izateak; toki egoki eta berexia bai dezute Aralar artzantzarako. Mendi gallurgallurrak kenduta, beste toki eta alderdi guzietan ibilli ditezke larrean ardiak. Belardiak oso ederrak dira. Mendi gañetan beraz ba-dituzu larratzeko toki bikaiñak. Oraingo artzaiak izenik ba-ote duten ez dakitela esan zidaten. Artzai izandako batek ordea, "Larrapideak" deitu oi zitzauela agertu zidan. Eta ardiak nun larratzen zituzten jakin nai baldin ba-zuten, galdetzen omen zuten: nun dezu larrapidea? Saroiak goiko larretan bakarrik ikusten dira, ugari xamar gañera txabol inguruetan, baita ere urrutixago, artzaiek jeizteko bildu oi dituzten larrondoetan. Neguko larretan ez da izaten saroirik. Neguan artzaiak al duen bezela moldatu bear izaten du, saroi-eza nolabait betetzeko: baserrieta-ko ikulluetan utsik ba-daude, borda batzuetan edo egiten dituzten artegitan sartzen dituzte.

Bañan mendi goiko larreak ardientzat onak ba-dira, onak dituzu berebat beste abere askorentzat. Orregatik ikusi oi ditugu iñoizka mendi gañetan bai bei, bai beor batez ere; auntzak ere noiz edo noiz eta alderdi batzuetan bakarrik. Abere auek ez dira ardietatik urruti ibiltzen, ardiekin nastuak baño; toki berexirik ez bai dute beretzat; ardiak ibiltzen diran tokietan larratze dute; nai duten larretara zabaltzen dira askatasun guztiakin ibilliaz an eta emen. Emen ez da beor zairik, bei zairik abereak zainduko ditunik; gauak eta egunak nai duten bezala eta gogozko zaizkien tokitan igarotzen dituzte. Naparroan ortarako gizon bat izendatua egoten da eta onek, beor zaia ba-da beorrak eta bai-zaia ba-da beiak goiz-goizetik ateratzen ditu gaua igarotzen duten txaboletatik eta berak nai dituan larre-tokietara eramaten

ditu, gaur onera eta biar arauntzago; eta egunez beti ernai dabil bere ondoan beor eta beiak urrutira joan ez ditezten; eta illunabarrean txaboletara ekarrarazten ditu.

Abere aundi auentzat: beor, zaldi, bei eta abar, txabol edo aterperik mendietan ez izanarren, Naparro aldean bezela, txerri eta olloentzat batez ere ba-dira txerritegi eta ollotegiak egiñak. Auek geyenian artzai txabolari erantsiak daude. Oso apal eta txiroak, gizona makurtuta ibiltzea arkitzen da. Txbola bera ere ez da ez jauregi bat, ez da gutxigo ere. Ate estu eta apal bat, luzera 4 metro edo or nunbait, eta zabalera 2 metro geyenera jota. Atea baño len txabol geyenak izaten dute eskatz dirudin toki txiki bat; emen sua egiten dute artzai batzuek eta sutarako bear duen egurra ere ipintzen. Txabol barruan erabat illundago. Artzaia su egiten ari ba da begiak itxi bearrean izango da lenbizikoz sartzen ba-da beintzat: keak beartuko du laster ortara. Illunpean zerbait ikusten asiko danean, artzaiak bizitzeko zer gutxi bear duan dakus: ate ondoan ezkerretan su-tokia; eskubian, barruxamarrean lotarako oia; oia orain arte txillarrezkoak izaten zituzten, txillarra sorta berdiñetan lurrean ipiñiaz, gañen koskak berdintzeko eta biguintzeko zaku zar batzuek; gorputza estaltzeko manta hat edo, eta ara emen artzayaren oia. Gaur ordea illezko oia sortu dituzte artzai geienak.

Txabolaren atzexamarrean gazandegia arkitzen da: goiko ormatik zintzilik dauden apal batzuetan gazta saill bat dago, ketzen batzuek eta besteak saltzeko noiz eramango dituen zai. Txabolaren txoko batean berriz, gazta egiteko erabiltzen dituzten tresnak.

Artzaiak beren txabolak, berari gogozko zaizkien alderdietan, egokiena legokela iruditzen zaien tokietan altxatzerik ez dute. "Unio"k esaten dio artziari txabola nun egin; eta txabolaren bat utsik ba-dago, an sartzea beartzen du, beste bat eraiki baño len. "Unio"k begirutzen du bai batzuetan, txabola jaso baño len, an bizi bear duen artzaiak larrapidek nun dituen, eroso xamar izan ditzan ardiak zaintzen lan geiegi izan ez dezan. Txabol geienak toki izkutu, ospel, sakon, eta zuaitz inguruetan egiñak daude beroetan artzaiak kiskaldu ez ditezten. Lenago ordea, berak nai zituzten tokietan zegizkiten txabolak. "Guard"ari adierazi bear omen zioten lenago. Orduan izan ere, etzan "Unio"rik eta artzaiak nai zuten tokietan ibiltzea aski zuten. Ingurutxoan ere an izaten du bere iturritxo.

Ur-geldi inguruak oso txarrak dira ardientzat, baita sangaiak ere; ajeatu egiten bai dira ardiak, okilletik gaxo jarriaz; okilletik gaxo dau dela begietan batez ere ezagun zaie ardiei, gorrixkatzen asiak izaten dituzte. Goizeko basura ere kaltegarri da ardientzat: auek "albatea" izaten dute. Orregatik artzaiak arreta aundiakin zaitu bear ditu ardiak basurakin jaten ari ez ditezten. Ardiak bada, berez alperrak izan da, eguneko bero kixkalgarrian "abaro-abaro" etzanda egoten dira, jateko

gogorik ezda, eta denbora ozten edo epeltzen duanean jaten asten dira, illunabar eta goiz aldera batez ere, basura bete-betean dagonean.

Kaltegarri da gañera ardiak jetzi ondoren, aldapa bera larrera botatzea, gaxo erortzen dira eta. Aldapa gora, goiko larretara botatzera izaten da on ardientzat; burua gora begira bear baitute. Errena ere gaitz oso zabaldua da gaur artaldeetan. Artzairik ez da izango noski ardi errenik izango ez duanik. Zer dala ta? Ainbeste gauz! Toki txarretan ibilli diralako; toki arritsueta eta lur bustian edo; jetzi ondoren aldapa bera ardiak botatzen dituztelako eta abar... Orregatik len esan bezela artzaiak arreta aundiz zaitu bear ditu ardiak gaxo erortzerik nai ez ba-du; beti begi aurrean izan bearko ditu. Artzai-izan batek zidanenez, lenagoko artzaiak gaurkoak baño artzaiagoak omen ziran; berak ez omen zuan ezagutu bere ardietan, ez errenik, ez okilletik gaxotu zitzaionik.

Eta okerrrena, nola sendatu? Sendagaieri buruz oso atzeatuak dau-de artzaiak; berak aitortzen dute. Baliteke gauz oietan ikusi ditugun aurrerapenak bereganatzea. Bitartean emen dabiltz artzaiak al duten bezela; batzuek errena sendatzeko, azkazala altsa eta toki minberatua "sufato de cobre"kin igurtzen diote. Ortarako ankak lejiatz garbitzea ere oso ona da. Okilletik gaxo daudenak sendatzeko, "pildorak" erabiltzen dituzte; auek orain sartuak dira noski. Bañan beste zenbait gaxotasun ez dira, inñolaz ere sendatu ez litezkenak gaur? Orduan artzaiak zer egiten du? Gaxo jarri zaiola ikusten duan bezin laster, aiztoa sartu eta jateko izaten dute. Batean asko gaxo sumatzen ba-ditu denak etxean ezin jan da, txerriei edo beorrei bota oi dizkie, lenago arranoak bere atzaparretan tzikitzen ez ba-ditu, urrutitik etortzen dira-ba, aragi gaxo, ustelaren usaiera.

Otsoak izkutatu ziran bein-betiko Aralar menditik. Ez dira urte asko joan zitzaizkigula. Artzaiak, artzai-izanak batez ere, bildurrez oroitzen dira egun aietaz. Len artzaiak gaur bezain lasai etziran ez bizi. Txabolaren inguru guzian "zerkea" deitzen zioten arriz orma aundi xamar bat izaten zan, gauaz ardiak ixten zituztelarik.

Egunaz azaltzen bazan otsoa, errexago izaten zan ura uxatzea, edo lagun sailla baiziren bera iltzea. Orduen, otsoari zioten bildurrak eragin da, artzaia beti artaldearen ondoan ibilli oi zan egunez; eta gauero-gauero txabola inguruko "zerkean" biltzen omen zitun here ardiak. Gaur, ez. Ardiak otsoa sumatzean erabat izuturik, igesari ekiten omen zioten, alderdi guzietara sakabanatuaz. Au ordea, beretzat kaltegarri zan, artzaiagandik urruti joaten baiziran, eta orrela, onei ardiak otsoagaidik zaitzea zaillago zitzaion. Ardiak biltzea eginkizun zailla omen zan artzaiarentzat.

—Bañan otsoa gauzez ba-zetorren? Txabol ondoan su egiten zuten eta suaren ondoan beti bat txandaka, gaur bat eta biar bestea ernai zegoen otsoa noiz etorri zai. Otsoa etzan isill-isillik urbiltzen, artegira, marru luze ta ozen bat egiten zuen eta jakiña, ots ura entzutean, ar-

diak izutu eta "beeka" asten omen ziran, izkanbilla izugarria sortzen zalarik artegian. Orduan, su ondoan ernai zegoen artzaia otsoa urbiltzen zijsola usaitzean illati piztu bat eskuan arturik lasterka asten zan ara ta onera, eta orrela izutzen zitun otsoak eta toki ayetatik uxatzen.

Beorrak orde aymaka eta irrintzika asten ziran, lasterrari ekinéz jira-biraka asiaz ardiak bezela izuturik. Otso gosetsuak, beorrak nekatu arte itsoin egiten zun, eta beorra erabat nekaturia ikusten zuanean, gaiñera eroriaz bere atzaparretan iltzen zuan.

Otsoak gure mendietatik anka egin arren, ba-dira oraindik goiko larretan batez ere, pizti batzuek noizean bein ardieri ortza sartzen dietenak, batez ere axaria. Gutxitan azaltzen da, baño agertzen danean lau edo bost ardiei bizia kentzen die. Onak otsoak baño gutxiago izutzen ditu artzaiak; ala ta guztiz ere, orain ba-dute artzaiak gizon bat, Zaldibi'n bizi da eta eiztari bikaña, urtean artzai bakoitzak amar ogerleko ordaintzen dutelarik. Axari bat edo beste piztiren bat azaltzen bada mendietan eta ardieri kalte egiten, artzaiak gizon eiztari orreri etortzeko esaten die, eta au artzaiaren deiera etortzera beartua dago; izan ere ortarako ordaintzen diote. Artzaiak oso pozik daude, eiztari oso ona omen da ta azari bat baño geyago bota omen ditu. Axari eizean "eskopeta" erabiltzeko dute. Otso eizean berriz beor ildako bat ipintzen zuten otsoa igaroko zala uste zuten alderdian, bide-natean batez ere. Aragi ustelaren usaiera etortzen zan otsoa bere gosea asetzera, eta an jaten ari zan bitartean, izkutuan zegoen eiztariak "eskopetaz" garbitzen zuan. Axaria pozoiak ere arraptzen dutela diote artzaiak.

Tupin-itsu edo orrelakorik ez dute ibiltzen orain artzaiak pizti gaiztoak uxatzeko.

Artzaiaren bizitza

Urtean zazpiren bat illabete egiten dituzte artzaiak mendi goiko larretan, beste bost illabeteak beko larretan igarotzen dituzte. Jorraillaren azkeneko egunetan asten dira artzaiak beren ardiekin goi-aldeetara igotzen. Orrillaren amarrerako denak beren goiko txaholetan daude. Emengo artzaien gora-bera auetan egoaldiak ze ikusi aundia izaten du. Jetxi berriz, geienak azaroaren asierako egiten dira. Azaroa asi eta egun jatorrak jarraitzen ba-dute oraindik egun batzuek an igaroko dituzte. Azaroaren amarrerako orde, artzai bat ez da mendi goietan gelditzen. Eta berdin gertatzen da igotzekoan ere; negu txar-txar bat izan badute beranduago igotzen dira, eta negu ona izan badute lenago. Egualdiak agintzen du asko.

Artzaiak, batzuek bere sendiak igotzen dira, besteak berriz, ez. Abaltzisketa'n ezdago artzairik bere sendiarekin igotzen danik. Eta au laster ulertzen da: erri ontako artzai geienak larrapideak erritik urbil dituzte, eta sei ez beste artzantzatik eta nekazaritzatik bizi dira. Ardi lanak amaitu bezain laster beren baserrietara itzultzen dira ango la-

nak egitera eta orregatik esan genezake beti etxean daudela. Artzantzatik bizi diranak asko mutilzar dira edo ezkongai. Zaldibi'ko eta Amezketa'ko artzaietan badira asko sendia berekin dutenak.

Erri auetan, geiago ba-dira artzaiak askoz ere Abaltzisketan baño, eta geiago berebat artzantzatik bizi diranak. Abaltzisketan aurtan igaz baño bi geiago ba-dira.

Gañera artzaiak bakarti bizi nai du mendiko bakardadean. Orregatik txabol batean artzai bat bakar bat besterik ez da ikusten. Txabol bat bierentzat edo geiagorentzat egiña, lenago oi zan bezela, ez dezu ikusiko. Artzai bakoitzak bere txabola du eta batek esan zidanez, artzaiak ez omen du beste artzairik bere ondoan ikusi nai: artzaia bera, baliteke; bañan artalderik gabe; au —artzai ardirik gabe— ez litekela ikustean, artzairik ere ez omen dute bere aldamenean nai. Bi batera biziko dira artaldea birena ba-dute, bestela zaiill deritzat.

Artzaiaren lagunik bikaiñ eta maiteena bere ardi zakurra dezu noski. Artzai bat zakurrik gabe ez dezu beinere ikusiko; beti bere ondoan du, naiz errira jetxi zerbait erostera, naiz ardiak zaintzen jardun, lotan ere bai, beti zakur leyala bere ondoan. Izan ere, bera baño lagun oberik ezduke artzaiak mendian. Ain ederki ezitu du berak nai duan oro daki. Keñu bat naikoa du artzaiaren naia nabaitu eta berealaxe betetzeko. Ez da bada arritzeko, berebill batek zakurra azpian arrapatu ziolako artzai batek esatea: Naiago izango nuen zazpi milla pezta ostu bazizkidaten. Zakur batek zazpi milla pezta! Batzuek zakur bat baño geiago ibiltzen dituzte berarekin; zenbateraño artaldea duten, jakiña! Au jakitea, ots artzai batek zenbat ardi dituen, oso zaila izaten da; artzaiak inoiz ez dute ziur-ziur zenbat ardi dituzten esaten, beti gutxiago azaltzen dute egia baño. Eun da berrogei edo berreunetik gora ez, esaten dute, naiz berreunetik edo irureunetik gora izan arren. Artzai bakoitzak bere berreun, irureun eta batzuetan la-reun izaten ditu. Esan genezake bada bi milletara iritxiko lirakela "Unio"ko eta erri mugetan larratzen aritzen diran Abaltzisketako ardiak. Lenago artzai geiago menditan ibilli arren, artzai bakoitzak orain-gok baño ardi askoz ere gutxiago zituzten.

Artzaiaren egitekoak

Eta, zer dagi artzaiak mendian? Zein dira artzaiaren eguneroko egin bearrak?

Ez dira auek berdiñak artzantzatik bakarrik bizi diran artzai eta artzantza eta nekazaritzatik bizi diradenenak. Artzantzatik bakarrik bizi dan artzaia —Abaltzisketan sei bakarrik dira— egun osoa mendian igarotzea beartua dago. Jeiki ta bereala ardiak biltzen ditu sarroian, eta jeizten asten da. Jetzi ondoren ardiak larrera bialtzen ditu, eta bera gaztak egiten asten da. Bitartean txerri ta olloei jaten ematen die; txerriei gazura eta gazura dan garaian bakarrik txerriak izaten di-

tuzte artzaiak; gero saltzen dituzte. Gosaritxo bat egin ondoren, lo alditxo bat egiteko etzaten da oiean. Siestaren ondoan eltzea berotzen jartzen du bazkaltzeko, eta ardiei begiratu bat ematera joaten da, zakurra aldamenean duelarik geiegi urrutiratu diran edo ikustera. Bazkari-legea egin ondoren berriz oiean etzaten da. Arratsaldean edateko ura ta su egiteko egurra al duen tokitik ekartzera joaten da. Ketzen dauzkan gaztaiei itzuli bat ematen die ontzeko; eta txerri olloeri berriz jaten eman ondoren, ardi illea eskuetan duelarik, aria egiten asiko da eta artillezko galtzerdiak; edo beste lanik ez ba-du, artaldea nolamuz dabillen ikustea joango zaizu. Illunabarrean ardiak bildu ta jertziko ditu; gero bialduko berriz larrera, orain ardiak gaua artegitik kanpo egiten baitute, otso garaian ez bezela. Ardi-biltze onek lanak ematen dizkio artzaiari; azkenean, bera gaztak egiten asten da eta auekikoa egin ondoren lotara joango da. Len artzaiak bi ordu bakarrik izaten zituzten; gaur iru guitienez, eta geiago ere bai berak nai badute. Eta ara emen artzaiaren eguneroko biziera.

Larunbatez edo egokiako zaion egunen batean errira joan-etorri bat eiten du aste guzirako jateko bearko duan oro ekartzera; bestela aste osoa mendian igarotzen du. Artzai batzuek, gañera, Ordizian asteazkenetan izaten dan azokara jeixten dira zerbait erosi edo saltzera.

Ez da berdiñ gertatzen artzantzatik gañera baserriko lanetan ere jardun bear duenakin. Beste sei dira auetakoak. Goizean goiz biltzen dituzte ardiak eta bereala jeizten, jeizteko garaia baldin bada —bost illabetez jetzi oi dituzte ardiak—, eta gero gaztaiak egiten aritzen dira. Ketzen jarri ondoren, gosari txiki bat artu ta txerri olloekiko lanak egin da errira jeixten da baserriko lanak egitera. Egun osoa baserrian igaro ondoren igotzen dira goiko txaboletara, ta ardiak biltzen dituzte bereala gaztak egiten asteko. Gaua txabolan igarotzen dute. Jeizteko garaia ez ba-da berriz, noizean bein egunean igotzen dira mendira ardiak nolatan dabiltzen larre-tokitik urrutiratu diran edo ardirik galdu ote dan ikustera; baita ere ardiak beste artaldeko ardiakin nastu ote diran edo ez. Au batzuetan nork-berak egin oi du: besteetan, berak ezingo duanean, beste norbaiteri, batez ere inguruko artzaien bateri esango dio egiteko. Bitartean bera baserriko lanetan ariko da, artaldea mendian larratzen ari dalarik. Artzai bira, nekazaritzari uzteke.

Gaurko egunean oiturarik ez da, larre eta artalderik bedekatzeko. Bakarrik, gaxotasun, izurrite edo artaldean kalte aundiren bat izan badute, eta baita ere urtea larre belardientzat oso txarra gertatu bazaie, orduan deitzen dute erriko apaiza larre-toki eta artaldearentzat Jaunaren onespena irixteko. Artzaiak, oraindik gaurko egunean, sinismen bero ta sakonekoak dituzu: uste on guzia Jaunagan ipintzen dute, lur ontako gaitz, oker eta ez-bear guzietan. Gaurko artzaiak, aurrekoak bezela, Jainkozale, zintzo, jatorrak dira. Bañan oraindik ba-

dituzu artzaien artean zabalduak len-lenagotik datozkigun oitura batzuen aztarnak, sinismen batzueri itsasiak. Ara emen oitura bat: artzaiak artaldean, ardi-arkumeen artean akerra toki batzuetan, eta besteetan ari beltza sartzen dute. Zer dala ta? Artaldetik, arkume-arditatik, kalte, gaxotasun, gaitzak uxatzeko, esaten dutenez beintzat; itz batean, ardien aingeru zaindari bezela. Bañan au ez da artzaien artean bakarrik ikusten. Ez al-dezute bein ere zuen etxeetako ollotegietan antzarra ikusi? Zer dagi an antzarrak? Zer dala ta jarri dute? Ba-du zer egin askoren ustean beintzat. Artaldearen zaindari akerra dan eran, olloena antzarra da. Nork ez du sumatzen lenagotik datozkigun sinismen arrigarri aukerak gezur-sinismen direla? Ikustekorik ba-dute indar ba-daukate, gizonaren baitan bakarrik izan omen dute, diote batzuek. Bañan gogoan izan bear genuke beti orrelako iritzi bat eman baño lenago, oitura eta sinismen aukerak lenagotik, aspaldi-aspalditik gure arbasoen egun-egunetatik datozkigula. Jentillak ere, artzai ziran; sinisgabeak ordea eta oitura arrigarri asko izatea ez da batere gu ere arritzeko. Oitura aien aztarnak dituzute bada, gaurko aukerak. Eta gñera ez dira ain asmakizun txarrak. Otsoa garai aietan ugari asko zebillen Aralar'en; artalde batera azaltzen zanean, bidera oldartzen zitzaiona, ardiak izuaz igesi anka zutelarik, akerra izaten zan. Au egia bada, akerra artaldeetan ematea ez da noski, gezur-sinismen bakarrik. Orduan, beintzat, ardiak zaintzen zitun akerrak.

Artzaiaren ondorioa

Eta artzaiak nor artzen dute oñordekotzat? Nola uzten dituzte artalde ta gauzak? Artzaiak, beste edonork bezela, zaartzen asten diranean, bere gauzak zuzen utzi nai izaten dituzte. Mutil zar baldin bada, eta oñordeko gertu xamarrekorik ez badu, geienean artaldeak saldu egiten dituzte eta saltzean atera duten txanponarekin, artzantzatik al-denduz, bere aideetako etxe batean bizitzen jarriko dira. Abaltzisketako Sasiain zarrak egin duana; ardiak saldu eta irabaziekin Tolosa'n, illobatxo baten etxera bilduta dago. Etxeko jaun baldin bada berriz, seme-alabekin, oituraz seme zarrenari utziko dizkio ondorengoak, ots artaldea. Onek artzai izateko gogorik ez badu azaltzen, gogozko zaionari ematen dio, naiz seme, naiz alaba, artzantzarako gogo duen bateri. Iñor ez badago, artzai mutil zarrak egin oi duana, dagi; artaldea saldu eta errian bizi-leku bat sortu. Beti gelditzen zaio artzaiari ondorengoak berak nai duanari zabaltzeko eskubidea.

ARTZANTZAREN EMAITZAK

Artzaiak zer ateratzen du artzantzatik?

Gaztaiak egiteko era

Esnea marmita deritzaion ontzi batera jeizten dute. Gero, txapazko irabazkuntzitik apatzera aldatzen dute; ontzi batean urtutako batzagia esnari bota ondoren. Irabazkuntzi onen zulo estuenean osin mordo bat jarri oi da esnea apatzera aldatzean. Jetzi ta bereala esnea epeltzen jarri bearrik ez da izaten; esnea orduan, era onean egoten da ta. Bañan andik ordu batzuetara edo egin nai ba dute, esnea epeltzen ordu erdi bat edo ordu betean apatzean euki bear da. Esnea biltzen danean malatzaz —batzuk oraindik eskuz dagite— mamia nastu bear da, me-me gelditu geldiño. Gero esne mami ibilli ura ontziaren ondarrera bultzatzen dute eskuz, gazura gañera atera dedin. Gazta bat baño geiago egin nai badira, zurezko aitzo batez, obeto esateko epaikaz, gazta bakoitzari dagokiona ebakitzen dute. Eskuz egin nai baldin bada —orain geienak PRENTSAZ egin oi dute— apurka-apurka zumitzen mamia estutzen dute gora ta bera itzuli batzuk emanaz. Amaitzeko gazta estutu eta gazura epel-epeletan azal egiten utzi piska bat; gaztaiari orain oi zaio gaztai itsura. Azala berdiñagoa ateratzeko zumitzen bi edo iru eman ondoren, gazta beatzeko azkazalez jorratzen da. Gero gazta eman oi zaio gain guztian. Eta azkenik garbituta gero, epeletan ipiñi oi dituzte txabol barruan; ketzen jarri oi dira. Ketzen dauden bitartean, egunero-egunero gaztari itzuli bat ematen dio, berak diotenez, azala gortu eta gazta ontzeko.

Gaztanbera ere egiten dute artzaiak, baño noizean bein, jai aundietarako bakarrik; egun-egunero ez. Gaztaiak errira saltzera, beor eta zaldietan eramane oi dituzte txanpon asko irabaziz.

Ardi-mozketa

Oituraz San Antoniotatik San Juanetara egin oi da. Jondone Keparen egunerako denak moztuak izaten dituzte. Emen ere ordea, egoaldiak zer ikusi aundia du.. Egun otzak ba dira beranduago, egun beroak izan badira baño. Orain arte bost edo sei artzai biltzen ziran eta gaur nereak eta bai zureak ardi guztien ille mozketa egiten zuen; baña onek kalte asko zekarzkiela edo ikusirik, batzuetan artzaien artean asarreak sortzen zirala ta ille moztean ardia zauritzen zutelako edo, eta bestetan nik ez dakit zer dala ta, gaur artzai geienak, norberak, sendiko batez lagunduta, bere ardiekiko ille mozketa egiten du.

Negua

Eta negua nun igarotzen dute Abaltzisketa'ko artzaiak? Egunak ozten asten diranean eta izotza agertzeko dagonean; belarra ñañartzen, oritzen asteen, ardiak ez dute ezer jatekorik eta negua urbiltzen dijoa bere elurrekin, orduan zer egiten du artzaiak? Goiko larrapideak utzi

eta toki beroagoetara jeixten da ardiei janaria billatzeko. Abaltzisketa'ko amabi artzaietatik iru edo laurek erri inguruan igarotzen dute negua erriko larretan; beste batzuek Gaintza eta Abaltzisketa artean; Lareak bukatzen dituztenean beko larretara jetxi oi dira, ez urrutira ez, Beasain, Zaldibi, Orditzi aldera. Beste artzaietatik berriz, bat Andoaña, bestea Bidania, irugarrena Albistur aldera, eta besteak Tolosa ingurura; eta orrela moldatzen dira neguko aroa igarotzeko. Erriak gañera zazpi milla pezetan edo Larraitz'tik gora dagoen maillotik bera artzai bakoitzari zati bana banatzen die. Emen len esan bezela urri asieratik ilbeltzera arte larratzen dituzte ardiak. Larraitz ondoan bi artzai ibilli oi dira urtearen asieratik orrillaren asierarte.

Negu txar eta luzea ba-dute, bizia garratza eta zaila artzaiarena. Goian jatekorik ezta belardiak nunbait arkitzea beartua dago; eta esnea ematea nai ba-du, ez nola naiko belarra. Eta baserrietako nagusiak, artzaiaren bearra ikusiaz, izugarrizko ordaña eskatzen die, eta artzaiak eman bear. Belardiko zenbat eskatzen dieten jakiteko gauz askori begiratu bear zaie: ze belardi dan, ze belar; paotsa edo frantzi belarra baldin ba-da beste belar mota batengatik baño geiago eskatuko die; ze egunetan eskatuak ere asko esan nai du: belardi batek geiago balio-ko dio jorraiillaren azkenean ilbeltzaren asieran baño. Dana dala, belar soroaren nagusiak eta artzaiak bien artean konpondu bear dute zenbaten artu bear duen. Batzuek diru ordez, arkume edo ardi baten ordañez artzen dute; besteak berriz, ainbeste gazta ematekotan. Erosten duten gutxi gora-bora berrogei ta amar ogerlekoz egiten dute eguneko. Artzai bat ez da izango, bere baserrien landa aundi eta ugari xamar ez ba-ditu bñepein, negu aroan ogei milla peztatik bera ordaindu bearko duanik. Askoek au baño geiago gañera, negu luze eta txar xamarra gertatzen ba-zaie. Orregatik, egun onak badira, aldutenak beintzat, al izango duten leena igo oi dira mendi goiko larretara. Goiko larre tokiai larrapideak deitu oi zaien bezela, bekoei edo negukoei, aldetxeak deitu oi zaie. Orrela norbaitek jakin nai badu artzai batek ze larre izan dituen neguan, galdetzen omen du: ze aldetxe izan dituzu aurtan? Eta artzaiak erantzuten onak edo txarrak zer nolakoak izan dituen.

Esan ditugunetatik bada, artzaiari neguan bizitza garratza eta garestia egiten zaio. Eskerrak, ardiak ilbeltza otsailla artean umetzen asten zaikiolarik. Arkumeak epailla aldean diru asko egiten dute; eta San Josetan sendi bat ez da geldituko bere arkumetxoa erosiko ez duanik. Arkumeak kendu orduko gañera, ardiak kentzen asten dira eta ordutik badaukate esnea gaztak egiteko baita ere saltzeko. Gazura ere saldu egiten dute, eta orrela asten dira piskana-piskana egin dituzten zor aundiak ordaintzen. Eta denbora ona duten edo ikusita, mendiruntz abiatuko dira, gaur bat eta biar bestea, jorraiillaren bukaerako lenengoak, orrillaren erdirako azkenekoak. Bide zabal edo karreteratik igarotzeagatik, ainbeste txanpon eman bear dute. Artzai batek esan zidan

irureun pezta or eman bear zituztela. Mendian, bide berexirik ez da ardientzat; gurdi bideetatik igo oi dituzte.

Bilgura eta jolasak

Artzaiak, len esan bezela bakarti bikaiñak dituzute. Bañan ez al dituzte artzaiak beste gizonek bezela beren arteko jai, joku edo bildurarik? Jai aundi bat dala edo igande, Abaltzisketa'ko artzai batzuek beintzat —besteak erria gertuago dutelako beren sendietara jeixten zaizkizu— Igaratza'ra biltzen dira beste artzaiekin, amabietan igandero orrilla asieratik azaroaren asieraño izaten dan Meza deuna entzutera. Goiza anaitasun ederrean igaro ondoren, bazkalduta gero "Jaietxean" sartzen dira eta arratsalde osoa, bertsotan edo kartatan aritzen dira. Txanpon asko jokutzen dute gañera.

Pelota sororik ez dute Abaltzisketa'ko artzaiak; ez da beste inork ere nere ustez, Aralar'en. Len asko ziran emen; eta artzai zarrak eta artzai izanak batez ere pozez oroitzen dira garai batean ain ordu ederrak igarotzen zituzten jokuaz. Andoain aldean oraindik badituzu mordozka bat. Ara emen nola joaktu oi dan: jarri ditzagun bi artzai aurrez-aurre —lau edo geiagok ere jokutzen zuten— belarzari zelai baten. Artzai bat emen eta bestea amar, amabost, ogeien bat metrora. Bi artzaïen aurre-aurrean bi lerro dituzu. Aldamenetan ere, lau edo bost metro zabalera, beste bi; luzeran aurrean duten lerro batetik besteraño, erdian toki itxi bat gelditzen dalarik. Pilota jokuan asi ta, alde batean dagoen artzaiak beste aldean dagonaren lerroa igaro bear du, eskuz, jakiña. Besteak erantzun bear dio eraberean. Al duen urrutira bota deike pilota, bañan uts egingo du toki itxian sartzen badu, eta aldamenetako lerrotik kanpo pilota botatzen badu. Aurre-atzera nai duten guztia botatzea badaukate; baña aldamenetara eta toki lerrotu barrura, ez; utsa da ta. Begi ona bear garaille izateko, beste gauzetan bezela. Joku oietan denbora ona eta jai-egunetan batez ere, jokatu oi dute orain ere artzaiak Andoain'go inguruan eta beste toki batzuetan ere bai. Eta gañera aste-egunean astia dutenean. Izan ere ainbeste denbora izaten dute artzaiak, mendian zer egiñik ez dakitela. Baño galdu da asko oitura au toki batzuetatik eta besteetatik erabat izkutatu da.

